

Аналіз функцій держави

та специфіка їх співвідношення в державно-правовій теорії Т. Гоббса



В. В. Волинець

кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і соціальних наук Київського університету туризму, економіки і права

У статті комплексно досліджується вчення Т. Гоббса про функції держави в аспекті його теорії походження держави та її призначення. Особлива увага звертається на обґрунтування основних критеріїв класифікації функцій держави, а також зв'язку цих функцій із загальними цілями держави. Визначена специфіка тлумачення Т. Гоббсом виконавчої, судової та законодавчої функцій держави.

Ключові слова: функції держави, право, суверенна влада, державне управління, органи державної влади, Т. Гоббс, законодавство.

В статье комплексно исследуется учение Т. Гоббса о функциях государства в аспекте его теории происхождения государства и его назначения. Особое внимание уделяется обоснованию основных критериев классификации функций государства, а также связи этих функций с общими целями государства. Определена специфика толкования Т. Гоббсом исполнительной, судебной и законодательной функций государства.

Ключевые слова: функции государства, право, суверенная власть, государственное управление, органы государственной власти, Т. Гоббс, законодательство.

The article gives a comprehensive study of T. Hobbes's teaching on the state functions in the context of his theory of the origin of the state and its purpose. Particular attention is paid to the justification of the main criterias for the classification of state functions, as well as to the relationship between these functions with the general goals of the state. The specifics of Hobbes's interpretation of executive, judicial and legislative functions of the state is determined.

Keywords: functions of the state, law, sovereign power, government, public authorities, T. Hobbes, legislation.

Розвиток фундаментальних досліджень у галузі теорії держави і права змушує порушувати питання не лише щодо з'ясування змісту самого поняття держави, також про її походження, форми, організацію, механізми реалізації державної влади і державний апарат, але й про її функції, які відображають соціальне призначення держави та є об'єктивованим у суспільних відносинах виразом її сутнісних характеристик. Справді, як зазначає В. Червонюк, поняття «функція» відносно держави означає її дію або діяльнісний аспект її існування, пов'язаний з тим, що держава покликана робити у цих історичних і соціальних обставинах [1, с. 116-117]. Фактично проблема функцій держави була сформульована ще в перших державно-правових теоріях доби Античності, але свого цілісного науково-теоретичного оформлення вона набула лише в XVII – XVIII століттях, коли питання було не стільки про основні напрями діяльності тієї чи іншої конкретної держави, скільки про діяльність держави як такої, точніше – про функції будь-якої держави, що впливають із самого поняття державності, без яких її не можна ані уявити, ані досліджувати. З огляду на зазначене, звернення до цього періоду становлен-

ня і розвитку вчення про функції держави має виняткове наукове значення, адже значна кількість тих ідей і положень, які були розроблені в добу Нового часу, становлять невід'ємну частину сучасного розуміння держави та її функцій.

Актуальність звернення до вчення про функції держави, а також визначення специфіки їх співвідношення у державно-правовій теорії Т. Гоббса (1588-1679 рр.) зумовлюється такими причинами. По-перше, саме Т. Гоббс став одним з перших дослідників, хто спробував обґрунтувати цілісну концепцію як походження держави, так і її функціонування. На думку мислителя, функції держави слід тлумачити не як випадкові реакції на певні зовнішні обставини, а як необхідний вираз її сутності, який тісно пов'язаний із самою ідеєю публічної влади та державно організованої спільноти людей. Спираючись на це положення, Т. Гоббсом була розроблена доволі оригінальна й цікава концепція основних напрямків діяльності держави, яка мала істотний вплив на розвиток державно-правової думки наступних століть і яка дає змогу краще зрозуміти історичну генезу сучасних теоретичних уявлень про функції держави. По-друге, зазначимо, що порівняно зі своїми наступниками (такими, як Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Е. Берк, Й. Бентам та ін.), чий погляд щодо специфіки організації і функціонування держави ставали предметом пильної наукової уваги правознавців не лише у ХХ, а й у ХХІ ст., державно-правові ідеї Т. Гоббса досліджувались здебільшого в контексті його теорії природного стану, а також, т. зв. «гоббсової апології абсолютизму» (до речі, про хибність такого тлумачення держави у Т. Гоббса слушно пише К. Халін) [2, с. 47]. Очевидно, що таке ставлення до державно-правової теорії Т. Гоббса є серйозним спрощенням його думки, яке не враховує багатьох аспектів розробленої ним теорії держави та її розвитку. По-третє, аналі-

зуючи гоббсове вчення про функції держави, не можна не зазначити, що в багатьох пунктах воно суттєво різниться з тими моделями, які були пізніше обґрунтовані в дослідженнях представників європейської державно-правової думки. При цьому Т. Гоббс запропонував не лише оригінальне бачення окремих функцій держави (зокрема мається на увазі його тлумачення характеру співвідношення законодавчої та виконавчої функцій, а також учення про специалізацію виконавчої функції держави), але й обґрунтував основи їх системного співвідношення та взаємодії. Зважаючи на це, цілком очевидно, що побудова цілісної історико-правової перспективи формування сучасних теорій функцій держави не може обминати такий важливий етап, яким стала державно-правова теорія Т. Гоббса. Це засвідчує як актуальність аналізу функцій держави та специфіки їх співвідношення в державно-правовій теорії Т. Гоббса, так і наукову значущість цієї проблеми для науки теорії держави і права.

Отже, ставлячи за мету цієї статті аналіз функцій держави та специфіку їх співвідношення в державно-правовій теорії Т. Гоббса, необхідно вирішити такі завдання: а) охарактеризувати причини виникнення держави, як їх тлумачив Т. Гоббс, а також загальне поняття держави та її функцій у його теорії; б) визначити основні функції держави та суспільні детермінанти їх реалізації; в) установити специфіку співвідношення базових функцій держави, а також причини, які зумовлюють характер їхнього взаємозв'язку.

Свої погляди на генезу державності та становлення системи функцій держави Т. Гоббс виклав у двох своїх працях «Левіафан» та в третій частині «Основ філософії», яка мала промовисту назву «Про громадянину» і була присвячена дослідженню людини у її громадянському стані. На думку Т. Гоббса, постання держави стало не лише логічним результатом розвитку людства,

первинний стан якого описувався загальновідомою формулою «війна всіх проти всіх», але й єдино можливим засобом самозбереження, до якого кожного індивіда (навіть наймогутнішого) підштовхує не тільки роздум (здоровий глузд), а й природний інстинкт самозбереження. У цьому сенсі метою держави як союзу індивідів є гарантування безпеки. Щоправда, відмовляючись від частини своєї природної свободи, яка насправді для Т. Гоббса поставала здебільшого у формі свавілля кожного робити все, що йому заманеться у межах своїх сил та підступності, люди висувають перед державою ще одну мету, яка тісно пов'язана з безпекою. Цією другою метою є благополуччя. Тобто держава, яку Т. Гоббс позначав поняттям «commonwealth», повинна, з одного боку, гарантувати людям безпеку, а з другого, як це етимологічно випливає із поняття «commonwealth», створити максимально сприятливі умови для підвищення рівня матеріального і духовного благополуччя [3, с.129]. З цим самим пов'язане і його визначення держави як «єдиної особи, відповідальною за дії якої її зробила взаємна згода великої кількості людей з тим, щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх людей так, як вона вважає за потрібне з метою миру та загального захисту» [4, с.133]. Значені цілі держави зумовлюють її функції. Справді, для того, щоб певні цілі ставали реальністю, держава повинна не просто постати як певна сукупність інститутів та органів державної влади, але й постійно діяти за чітко визначеними напрямками, що дасть змогу забезпечити практичне повсякденне втілення зазначених цілей. З цього погляду функції держави нерозривно пов'язані з її сутністю, оскільки, якщо держава не функціонує, якщо вона не здійснює певні види діяльності, така держава, за Т. Гоббсом, є мертвою і цілком безглуздою річчю. Утім, на відміну від цілей, які можуть бути сформульовані в загально-

му вигляді (безпека і благополуччя), функції держави мають бути конкретизованими, адже вони повинні не просто підтверджувати зазначені цілі, але й демонструвати те, у який спосіб вони можуть бути втілені у життя. Тому першою і неодмінною функцією держави Т. Гоббс вважав захист громадян від зовнішніх загроз (насамперед від загроз військового характеру), який може реалізовуватись як шляхом відповідної зовнішньої політики (цікаво зазначити, що про роль зовнішньополітичної і міжнародно-правової складової у гарантуванні безпеки держави писав і Г. Гроцій), так і шляхом нарощення внутрішнього військового потенціалу. Щоправда, говорячи про зовнішні функції, Т. Гоббс особливо виокремлював такий вид діяльності, як торгова функція, для чого, на його думку, повинні створюватись спеціальні «політичні торгові тіла» [5, с.180] або, інакше кажучи – органи, які б гарантували безпеку зовнішньої торговельної діяльності та її прибутковість.

На противагу цьому всі інші функції держави, про які писав Т. Гоббс, можуть бути описані як «внутрішні» у тому сенсі, що вони спрямовуються на гарантування внутрішньої безпеки і добробуту громадян, адже, як наголошував цей дослідник, держава може бути зруйнована як під впливом зовнішніх, так і внаслідок внутрішніх ударів. Суб'єктами реалізації зазначених функцій є державні органи, які вповноважуються на свою діяльність верховною владою. При цьому самі органи держави є нічим іншим, як уповноваженими особами, яким визначено певний напрям діяльності і надані відповідні повноваження діяти від імені держави і в інтересах держави. Останнє зауваження має доволі важливе методологічне значення, оскільки воно дає змогу чітко відмежувати функції держави від функцій окремих органів державної влади, які можуть створюватись носієм верховної влади (незалежно від того,

чи цей носій є одноосібним, чи колективним). Зокрема, як зазначав Т. Гоббс, суверен може створити чимало органів державної влади на власний розсуд і надати їм такі функції, які видаватимуться йому доцільними чи необхідними. Утім, далеко не всі з цих органів слід вважати державними, адже такими є лише ті, що виконують функції, які випливають з найвищого призначення держави і безпосередньо служать реалізації основних цілей держави.

Говорячи про внутрішні функції держави, Т. Гоббс фактично запропонував декілька способів їх класифікації. По-перше, він виокремлював загальнодержавні функції або «функції загального управління», та місцеві функції, які залежать від специфіки тієї чи іншої частини держави, того чи іншого регіону (провінції). Зауважимо, що суб'єктом реалізації останньої групи функцій він вважав політичні тіла, які виконують функцію управління частинами держави (провінціями, колоніями, містами тощо) [6, с.178-179]. Самі по собі ці функції не суперечать загальним цілям держави. Більше того, доволі часто вони майже повністю збігаються з функціями загальнодержавного управління. Тобто основним критерієм їх виділення є саме суб'єкт реалізації, а також обсяг його повноважень. Необхідність у наявності регіональних суб'єктів управління випливає з того, що реалізація тих чи інших функцій держави залежить від специфіки регіону (як приклад – Т. Гоббс наводив Римську імперію, яка поєднала у собі найрізноманітніші за культурою, релігією та формами господарювання народи). Водночас ефективність реалізації функцій загальнодержавного управління практично завжди залежить від того, наскільки вдало ці функції реалізуються на місцевому рівні.

По-друге, залежно від сфери реалізації внутрішніх функцій також можна виділити окремі їх групи, які Т. Гоббс називав спеціальними функціями. Зокрема найважли-

вішою сферою суспільних відносин у регулюванні яких задіяна держава, він вважав господарські або економічні відносини. Це дає підстави говорити про специфічну господарську функцію держави, яка включає в себе насамперед збирання податків та різноманітних платежів, піклування про державні прибутки, контроль за державними фінансами. Не менш важливою, ніж господарська, для Т. Гоббса була військова функція, яка передбачала не лише безпосереднє керівництво військом під час військових дій, але насамперед загальне військове управління та забезпечення боєздатності армії, як-то: охорона зброї, портів та фортів, добір та оплата солдат, забезпечення війська провіантом та зброєю тощо. Наступною внутрішньою функцією держави він вважав освітню, чи виховну. Щоправда, тут слід зробити одне зауваження щодо змісту цієї функції, адже насправді Т. Гоббс розумів її не зовсім так, як освітня діяльність тлумачиться нині. Справа в тому, що під освітою він мав на увазі насамперед виховання підданих у дусі поваги до верховної влади. Тобто, піклуючись про безпеку і внутрішню стабільність суспільних відносин, держава повинна дбати про те, щоб громадяни знали закони, а також свої обов'язки щодо верховної влади, щоб вони чітко розрізняли, що є справедливим і несправедливим, були виховані в дусі миру і благочестя відносно один одного, а також патріотизму і єднання у разі зовнішньої агресії. З цього погляду, як бачимо, виховна функція держави спрямовувалась не стільки на духовне зростання людини та її культурний розвиток (хоча, звісно, і цей результат досягався у процесі її реалізації), скільки на консолідацію нації та превенцію будь-яких неправомірних дій відносно верховної влади держави. У цьому сенсі виховна функція сприймалась Т. Гоббсом передусім як засіб стабілізації внутрішніх суспільних відносин та підтримання правопорядку. Ще од-

нією спеціальною внутрішньою функцією держави він вважав правосуддя. Її єдиною метою є вирішення судових справ від імені суверена. Оскільки ж усі правові суперечки можуть стосуватись або встановлення фактів або законів, то судові рішення як результат реалізації судової функції є рішеннями стосовно фактів, або законів. Тісно пов'язаною із судовою функцією держави є функція виконання судових рішень. Щоправда, зазначена функція не може тлумачитись виключно як судове виконання, оскільки до компетенції органів держави, що покликані її реалізовувати, Т. Гоббс відносив також нагляд за в'язницями, оприлюднення судових рішень, придушення суспільного безладу, припинення правопорушень, підтримання правопорядку тощо. У цьому сенсі її правильніше вважати функцією підтримання правопорядку, оскільки навіть сам факт виконання судового рішення тлумачився Т. Гоббсом як піклування про правовий порядок, адже після того, як рішення суду набуває чинності, воно стає законом для тих громадян, стосовно яких воно винесене. Однією з форм реалізації зазначеної функції Т. Гоббс вважав учинення покарань. При цьому самі покарання він визначав так: «Покарання є злом, яке вчиняється державною владою тому, хто вчиненням або невчиненням певного діяння зробив відповідно до розуміння тієї самої влади правопорушення, причому це зло вчиняється лише з метою зробити волю людей більш схильною до покорі» [7, с. 241]. Серед арсеналу покарань, до яких може звертатись держава, він виділяв: тілесні покарання (уключаючи й смертну кару), грошові покарання, безчестя, ув'язнення та вигнання. Водночас, говорячи про підтримання правопорядку, Т. Гоббс вказував ще на дві важливі причини, які можуть породжувати безлад у державі і з якими держава покликана боротись [8, с. 404-406]. Першою з них він вважав різноманітні шкідливі вчення, які мо-

жуть збурювати громадський спокій. Засобом боротьби з ними є громадська освіта (про цю функцію ішлося вище) та заборона зазначених вчень (цей метод видавався Т. Гоббсу менш ефективним, оскільки навіть офіційна заборона не може бути запорукою того, що у своїй свідомості людина таємно не поділяє ці шкідливі ідеї). Іншою причиною народного збурення є бідність, яка особливо дається взнаки в разі надмірної розкоші одних у порівнянні з іншими, або в разі усвідомлення громадянами несправедливості оподаткування. З цього погляду функція підтримання правопорядку є тісно пов'язаною з господарською функцією держави, завдяки якій вона може або протистояти надмірному майновому розшаруванню суспільства, або коригувати свою податкову політику шляхом створення більш справедливої системи оподаткування та зборів.

Окремим критерієм класифікації функцій держави Т. Гоббс виділяв їх відношення до подальшого існування держави і її громадян. З цього погляду всі функції держави можуть бути описані як: а) функції забезпечення продуктів і благ, необхідних для існування суспільства, а також їх розподілу; б) функції відтворення держави, збереження її продуктивної сили (що включає у себе накопичення багатства, своєчасний обмін товарів на цінні метали, золото і срібло, а також утримання у підпорядкуванні своїх колоній як одного з джерел державного добробуту), багатства і цілісності.

Нарешті окремим і відносно самостійним напрямком державної діяльності Т. Гоббс вважав законодавство і законодавчу функцію. При цьому самі закони він поділяв на дві основні групи: природні (їх специфіку та зміст у державно-правовій теорії Т. Гоббса докладно аналізує Д. Прокопов [9, с. 51-60]) та громадянські (ці закони стосуються не просто людини, а людини, яка розглядається як громадянин, тобто як «*persona civitatis*»; тому це не влас-

не цивільне право у сучасному розумінні, бо воно включає всі правові норми адміністративного, кримінального, фінансового, конституційного або будь-якого іншого характеру, які мають відношення до людини як громадянина держави). Останні закони стосуються не просто громадян тієї чи іншої держави в певних конкретно-історичних обставинах, а громадян будь-якої держави взагалі. Саме тому, пишучи про громадянські закони, він описував їх таким чином: «Громадянським правом для кожного підданого є ті правила, які держава усно, письмово або за допомогою інших достатньо зрозумілих знаків своєї волі встановила для нього, щоб він користувався ними для розмежування між правильним і неправильним, тобто між тим, що узгоджується з правилом, і тим, що не узгоджується з правилом» [10, с. 205]. Повноваження реалізації цієї функції має лише суверен незалежно від того, чи він є одноосібним (як у випадку монархії), чи це суверен колективний (як це відбувається в аристократії або демократії). Хоча ідею колективного законодавця він вважав не найкращою для реалізації цієї функції. До речі, про негативне ставлення Т. Гоббса до ідеї «багатоосібного законодавця», коли законодавча функція реалізується всім народом або певною кількістю його представників, аргументовано пише О. Скрипнюк [11, с. 45-46]. Водночас саму функцію законодавства Т. Гоббс пов'язував із тлумаченням законів, яке може здійснювати або сам суверен (як суб'єкт цієї функції), або спеціально вповноважені ним особи. Такими особами Т. Гоббс називав суддів, які здійснюють тлумачення законів у процесі винесення ними судових рішень.

Утім, порівнюючи законодавчі, судові і виконавчі функції держави, слід визнати, що з-поміж усіх них найважливішими для Т. Гоббса виступали саме виконавчі функції у всій їх повноті. У цьому сенсі можна погодитись з позицією А. Ковален-

ка, який пише, що домінування виконавчої функції у державно-правовій теорії Т. Гоббса є цілком зрозумілим і виправданим з огляду на те, що синонімом процесу функціонування держави він вважав управління державними справами [12, с. 110]. Про це саме пише І. Гладуняк, який також акцентує увагу на тому, що процес реалізації публічної влади державою або її функціонування у державно-правовій теорії Т. Гоббса мають описуватись насамперед у термінах управління та управлінської діяльності [13, с. 38-39]. З цього погляду, загальна конструкція функцій держави, які розташовуються Т. Гоббсом у порядку їх значущості, виглядає таким чином: виконавча функція, судова функція, законодавча функція. Справді, формально-логічне порівняння зазначених функцій держави з необхідністю спричиняє саме такий висновок. Але, на наше переконання, попри свою очевидність, цей висновок потребує певні уточнення. Справа в тому, що вже в державно-правових дослідженнях найближчих наступників Т. Гоббса, якими були Дж. Локк та Ш. Л. Монтеск'є, зустрічаємо діаметрально інший погляд на співвідношення виконавчої і законодавчої функцій. Зокрема Дж. Локк характеризував законодавчу функцію як основоположну, а саму законодавчу владу (що реалізує цю функцію) описував як верховну [14, с. 334]. Приблизно в такому самому сенсі висловлювався про законодавчу функцію Ш. Л. Монтеск'є, який писав, що закон – це відносини, які встановлюються між загальним розумом та різноманітними істотами, а також той інструмент, який регулює суспільні відносини в інтересах загального блага [15, с.11-13]. У цьому значенні законодавча функція сприймалась Ш. Л. Монтеск'є як базова, оскільки саме з неї починається функціонування держави як такої (адже якщо немає законів, то немає що виконувати, і немає на підставі чого судити). Однак, попри, здавалося б, разучу відмінність

у тлумаченні співвідношення законодавчої і виконавчої функції держави у Т. Гоббса та його наступників, слід більш докладно пояснити причини саме такої гоббсової інтерпретації системи функцій держави, що, у свою чергу, дасть змогу дещо послабити інтенсивність подібного протиставлення. Отже, що саме спонукало Т. Гоббса до твердження про незаперечний пріоритет виконавчої функції порівняно із законодавчою? На нашу думку, відповідь на це запитання включає у себе декілька аспектів. По-перше, для Т. Гоббса закон, як доводить у своїй змістовній монографії Р. Гринюк, це насамперед зобов'язання [16, с.66], а отже, питання про те, хто саме його приймає (верховний суверен чи певний законодавчий орган), має другорядне значення. У цьому сенсі він не проводив змістовної відмінності між законами та іншими нормативно-правовими актами, які приймаються, наприклад, органами виконавчої влади. Адже, як в одному, так і в іншому випадку, сили зазначеним юридичним актам надає верховна влада суверена, яка може реалізовуватись безпосередньо, через законодавчі чи виконавчі органи державної влади. По-друге, сама потреба в законах, а отже, й саме законодавча функція розглядалась Т. Гоббсом не стільки як відокремлений напрям діяльності держави, скільки як форма реалізації волі суверена. Саме тому стосовно до законів він формулював не стільки вимоги, які стосувалися органу, який їх приймав (на цьому зокрема наголошував Дж. Локк, який вказував на необхідність дотримання принципу представництва при формуванні законодавчого органу влади), скільки на формальні вимоги (наприклад, закони повинні бути зрозумілими тим, до кого вони спрямовані, закон не є чинним, якщо невідомо хто його видав, закон черпає свою силу лише від суверена тощо).

Таким чином, узагальнюючи результати проведеного дослідження, можемо сфор-

мулювати такі висновки. По-перше, на відміну від цілей, які можуть бути сформульовані в найбільш загальному вигляді, функції держави, як доводив Т. Гоббс, мають бути конкретизованими, адже вони повинні не лише підтверджувати зазначені цілі, але й демонструвати те, у який спосіб вони можуть бути втілені в життя. Тому головною функцією держави Т. Гоббс вважав захист громадян від зовнішніх загроз, який може реалізовуватись як шляхом відповідної зовнішньої політики, так і шляхом нарощення внутрішнього військового потенціалу. По-друге, досліджуючи систему внутрішніх функцій держави, він вказував на можливість різних підходів до їх класифікації залежно від того, що саме обирається критерієм визначення окремих

функцій. Але, не зважаючи на можливість різних підходів до аналізу функцій держави, Т. Гоббс доводив їх тісний зв'язок, а також їх загальну спрямованість на реалізацію основних цілей держави. По-третє, серед усіх функцій держави найважливішими для Т. Гоббса були виконавчі функції, усі, з яких тлумачились ним як різновиди управлінської діяльності держави, які можуть бути розподілені залежно від сфер їх застосування на господарські, військові, освітні, судові та функції щодо підтримання правопорядку. При цьому притаманне гоббсовій теорії акцентування на ролі виконавчої функції пізніше було піддано критиці і переосмислено в термінах верховенства законодавчої діяльності та законодавчої функції (Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є).

Список використаної літератури

1. Червонюк В. И. Теория государства и права : учеб. / В. И. Червонюк. – М. : ИНФРА-М, 2007. – С. 116-117.
2. Халин К. Е. История политических и правовых учений / К. Е. Халин. – М. : ТК Велби, КноРус, 2006. – С. 47.
3. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения в 2-х т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 129.
4. Гоббс Т. Там само. – С. 133.
5. Гоббс Т. Там само. – С. 180.
6. Гоббс Т. Там само. – С. 178-179.
7. Гоббс Т. Там само. – С. 241.
8. Гоббс Т. Основы философии, часть третья: О гражданине // Гоббс Т. Сочинения в 2-х т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 404-406.
9. Прокопов Д. Є. Співвідношення «природного права» і «природних законів» в концепції Т. Гоббса / Д. Є. Прокопов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 2. – С. 51-60.
10. Гоббс Т. Там само. – С. 205.
11. Скрипнюк О. В. Демократія : Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К. : Логос, 2006. – С. 45-46.
12. Коваленко А. А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія та практика : монографія / А. А. Коваленко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – С. 110.
13. Гладуняк І. В. Розвиток системи політичного управління в сучасній Україні / І. В. Гладуняк. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – С. 38-39.
14. Локк Дж. Два трактата о правлении // Локк Дж. Сочинения : В 3-х т. / Дж. Локк. – М. : «Мысль», 1988, – Т. 3. – С. 334.
15. Монтеск'є Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтеск'є. – М. : Мысль, 1999. – С. 11-13.
16. Гринюк Р. Ф. Ідея правової держави : теоретико-правова модель і практична реалізація / Р. Ф. Гринюк. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 66.